

УДК 930.253:[792+791.44.071] (477)"1920/1930"

Т. О. НИКОЛАЄВА*

**ТЕАТРАЛЬНА ТА КІНЕМАТОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ІГОРЯ БІРА (1920–1930-і рр.)**

І. М. Бір.

Подано біографічну інформацію про українського актора і режисера І. М. Біра, яка розкриває етапи його творчого шляху у 1920–1930-і рр. У статті використано документи з фонду особового походження № 34 “Бір Ігор Миколайович (1898–?) – актор, театральний діяч, режисер”, що знаходяться у Центральному державному архіві зарубіжної україніки.

Ключові слова: Ігор Миколайович Бір; актор; режисер; кінематограф; театр.

Внутрішня політика радянської Росії та докорінна перебудова культурного життя суспільства, так звана “культурна революція”¹ 1920–1930-х рр. привнесли кардинальні зміни в усі види мистецтва, в тому числі

театр і кіно. Націоналізація приватної власності, створення ідеологічної вертикалі державного управління у сфері культури, визначення нових художніх підходів у мистецтві та поява радянської драматургії сформували в цей період новий тип культури – соціалістичний². Одним з його представників був Ігор Миколайович Бір (1898–1970-ті)³. Саме на період 20–30-х рр. ХХ ст. припадає його активна акторська і режисерська діяльність у різних містах.

Актуальність питання, порушеного у цій статті, зумовлена тим, що дослідження життя та діяльності представника української мистецької інтелігенції І. М. Біра відсутні. Тому вивчення його мистецького доробку у 1920–1930-і рр. показово висвітлює організаційні та репертуарні тенденції, які панували у театральному та кіномистецтві на різних етапах внутрішньої політики радянської держави. До того ж, документи,

* *Ніколаєва Тетяна Олександрівна* – старший науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

що були передані до Центрального державного архіву зарубіжної українки (ЦДАЗУ) у 2010 р. Харківським приватним музеєм міської садиби і які стали основою дослідження, дозволяють окреслити творчу біографію актора. Ця публікація є першою науковою розвідкою про нього.

Зараз немає можливості документально прослідкувати за юнацькими роками Ігоря Біра, встановити, чи навчався він і де саме акторській майстерності. Але склад фонду № 34 “Бір Ігор Миколайович (1898–?) актор, театральний діяч, режисер”, а саме: розрахункові книжки, довідки, трудові договори, грамоти, характеристики, програми, афіші, свідчить про те, що початок його трудової діяльності припадає на 1920-і рр. Із жовтня 1920 р. двадцятидвохрічний актор почав працювати у Великому радянському театрі м. Воронеж. Одночасно він викладав у драматичній студії Центрального робочого клубу при Губпрофраді (Губернська профспілкорова рада) та займав посаду завідувача драматичної студії районного червоноармійського клубу гарнізону м. Воронеж⁴.

Зазначимо, що під час політики “воєнного комунізму” у 1918–1920 рр. активізується саме театральне мистецтво як найбільш доступне для агітації народу. Тому не дивно, на 1920 р. Наркомпрос (Народний комісаріат просвіти) нараховував 1547 театрів і студій. У Червоній армії було 1210 професійних театрів і 911 драматичних гуртків, а кількість селянських театрів становила 3 000⁵. Нова економічна політика (НЕП), що розпочалася у 1921 р., привнесла у сферу мистецтва госпрозрахунок. Актори мали можливість працювати за договорами. У період НЕПу з’являються так звані театри-кабаре.

Саме на період НЕПу припадає пік творчої активності Ігоря Біра. У лютому 1921 р. його приймають до театру імені тов. Леніна (м. Новоросійськ). Перебуваючи у трупі театру, І. М. Бір зіграв сина купця Восьмибротова – Петра в комедії “Ліс” О. М. Островського (постановка Н. В. Крилова). Того ж року І. М. Бір стає співробітником Управління служби Кавсектору (Кавказький сектор) та уповноваженим трупі штабу 9-ої Армії. Уповноваженим його направляють до м. Воронеж для запрошення акторів розформованої 2-ої Армії Республіки. У посвідченні, зокрема, зазначено: “В виду важности, в деле просвещения красноармейских масс, поручения – тов. Бир должен быть всячески поддержан всеми советскими учреждениями и лицами”⁶.

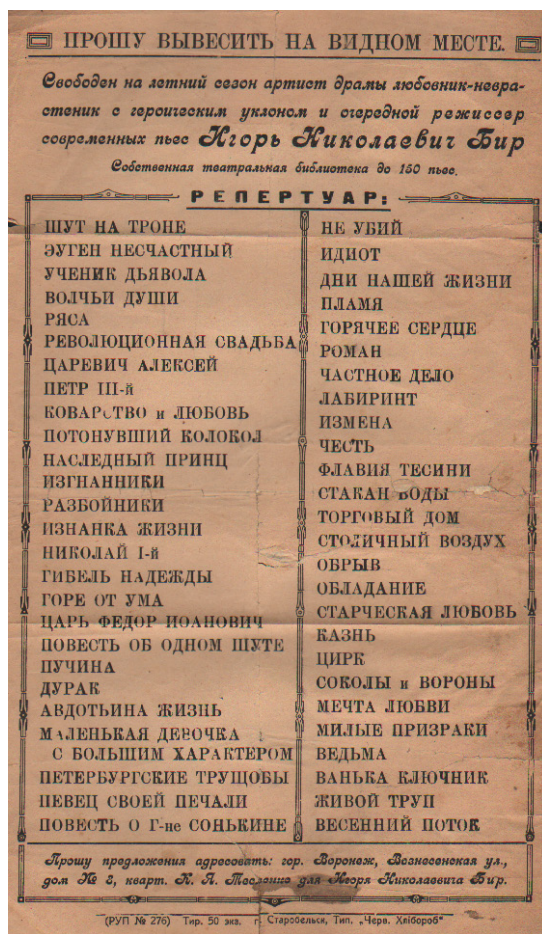
Звернемо увагу на те, що ще з XIX ст. у драматичному театрі були поширені різноманітні амплуа трагічних акторів і актрис, драматичних коханців тощо. Залежно від значущості ролі, розрізняли амплуа перших і других коханців. У цих амплуа актори грали ролі молодих закоханих чоловіків, для яких характерні краса, розум та шляхетність⁷. Із жовтня 1921 р. по квітень 1922 р. І. М. Бір перебував на службі в Палаці праці та мистецтв Губполітпросвіту (Губернський політико-просвітницький відділ) у м. Уфа в драматичній трупі Державного показового театру

РСФСР “13” під керівництвом А. А. Димова. Згідно договору, що відклався у фонді № 34, амплуа актора зазначено, як “другий коханець” та ролі за призначенням режисера. В цьому театрі він зіграв у драмі А. І. Сумбатова і В. І. Немировича-Данченко “Соколи і ворони”, виконавши головну роль касира комерційного банку Сергія Зеленого⁸.

У ці роки І. М. Бір був задіяний у досить різноманітних театральних виставах, серед них слід відзначити “Дні нашого життя” та “Петербурзькі нетрі”. Вистава “Петербурзькі нетрі”, в якій він брав участь в одній з головних ролей – Івана Вересова, поставлена за однойменним авантюрним романом прозаїка і літературного критика Всеволода Крестовського (1840–1895). “Московская исторійка в 4-х действиях” – такий підзаголовок мала п’єса “Дні нашого життя” відомого письменника Леоніда Андрєєва (1871–1919) у постановці А. А. Димова. В ній І. М. Бір зіграв головну роль – студента Миколи Глуховцева. П’єса розповідає про нещасну любов хлопця до красуні, яку мати змусила стати дівчиною легкої поведінки. Дізнавшись про це, головний герой страждає і згодом гине через надмірне вживання алкоголю. Слід зазначити, що для літературних творів другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. були характерні сюжети, пов’язані з висвітленням непростих обставин життя найнижчих верств міського населення. У цьому контексті доречно пригадати п’єсу “На дні” видатного російського письменника Максима Горького (1868–1936) та твори російського журналіста, історика Москви В. О. Гіляровського (1855–1935) “Нетряні люди”, “Москва і москвичі” тощо⁹.

На 1923 р. І. М. Бір уже був членом РАБИС (Всеросійського професійного союзу робітників мистецтв). Довідка від 10 травня 1923 р., яку він отримав від Кубано-чорноморського обласного відділу РАБИС м. Краснодар, підтверджує, що був артистом театру “Палас”¹⁰. З листопада 1923 р. по травень 1924 р. між І. М. Біром і Краматорським театром ім. Луначарського укладено договір, згідно з яким він мав брати участь у дванадцяти виставах на місяць та одному бенефісі як коханець-невростенік з героїчним відтінком. Такий акцент в амплуа коханця передбачав, що актор виконував ролі неврівноваженої людини, яка перебуває в стані гострої душевної кризи. Крім вистав, театр ім. Луначарського організовував вечори на користь інвалідів, поранених червоноармійців і родин осіб, що загинули під час громадянської війни 1918–1922 рр. Так, 19 січня 1925 р. драматичний колектив під керівництвом режисера Є. П. Андїона провів у театрі вечір-кабаре, в якому І. М. Бір брав участь у скетчі, декламував вірші та виступав як конферансьє¹¹.

1924–1926 рр. виявилися дуже насиченими в творчому житті І. М. Біра. Одночасно він працює в декількох драматичних колективах, у 1924 р. разом з артистами К. Родіоновим і Г. Бездольським у м. Єнакієве. Із жовтня 1924 р. по квітень 1925 р. І. М. Бір перебував уповноваже-

Об'ява [1920-ті рр.].

студента в художній стрічці “Муть” українського кінодраматурга та кінорежисера Г. М. Тасіна (1895–1956). Однак, соціальна драма за мотивами однойменного роману Миколи Мізгіря про розпад дворянської родини, яку знімали на легендарній ВУФКУ (Другій державній кінофабриці Всеукраїнського фотокіноуправління, м. Ялта) була піддана критиці. У журналі “Радянський екран” №10 за 1928 р. К. Фельдман зазначає: “В “Мути” какая-то чрезвычайно упрощенная, доморощенная достоевщина, которую режиссер пытается выявить на контрасте с революционным подпольем. В фильме эта достоевщина преподносится в образе губернатора, младшего брата революционера, проститутки, бродяги. Формальные приемы Тасина и в этом фильме не блещут новизной... он решительно не мыслит себе “героического” вне обморока и больничной койки”¹⁴. Звернемо увагу, на те, що в 20-і рр. ХХ ст. український кінематограф тільки робив перші кроки, а на початку 1920-х рр. розвивався напрямок, що спирався на дореволюційний психологічний фільм та символістський і експресіоністичний театр¹⁵.

ним ансамблю “Нова драма”. Згідно з договорами з місцевою владою Горлівки, ансамбль провів двадцять чотири вистави з виїздом на копальні. До того ж, колектив був зобов’язаний ставити не менш ніж чотири п’єси на місяць, що “являються новинками Москви и отражают новый быт”. Колектив ансамблю “Нова драма” нараховував вісімнадцять артистів¹². З грудня 1924 р. по квітень 1925 р. та з серпня 1925 р. по вересень 1926 р. І. М. Бір брав участь у виставах Харківського ансамблю російської драми під керівництвом режисера Є. П. Андіона в містах Бахмут, Сталіно, Єйськ, Новоросійськ, Темрюк, Сухумі, Туапсе, Поті та ін.¹³

У лютому 1927 р. І. М. Бір уперше виступив як кіноактор. Він зіграв роль

Історія кінематографа цього періоду знає чимало фільмів, які не становили художньої цінності. Вони, як і театральні псевдо-новинки, піддавались гострій критиці популярними журналістами і письменниками Іллею Ільфом (1897–1937) та Євгеном Петровим (1902–1942) на сторінках періодичних видань¹⁶.

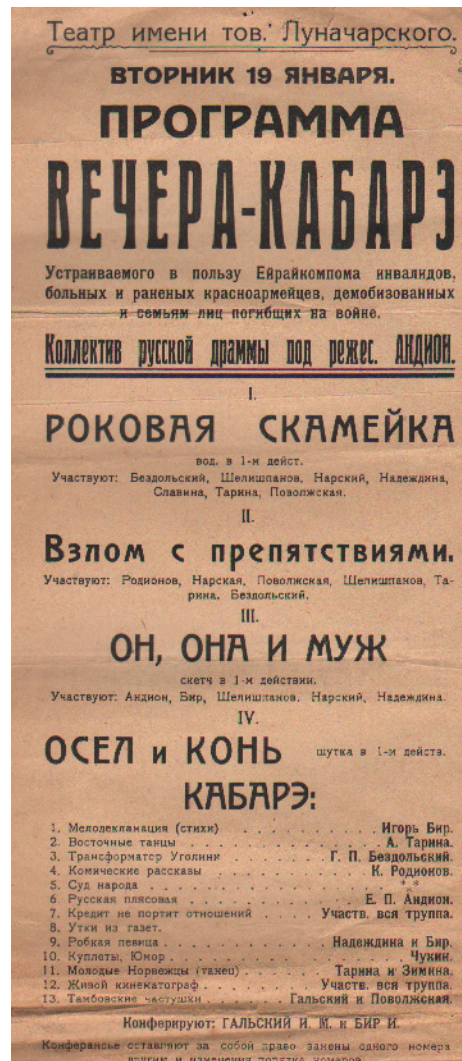
Уже в травні 1927 р. І. М. Бір повертається до театральної діяльності і згідно з колективним договором до червня того ж року займає посаду чергового режисера та виконує ролі героїв-коханців у трудовому колективі “Колард” (м. Винниця)¹⁷. З довідки

І. М. Бір.

Посредбюро з найму робітників мистецтва (м. Катеринослав) відомо, що з липня по вересень 1927 р. І. М. Бір “работал в качестве рук. и актера в труппе при Посредрабисе, обслуживающей рабочие театры”. В 1920–1930-і рр. діяли посередницькі бюро з найму і розподілу (працевлаштуванню) акторів та інших театральних працівників, які мали назву ПОСРЕДРАБИС¹⁸. Із жовтня 1927 р. по січень 1928 р. він працював актором драми в трудовому колективі “Русская драма” м. Ізюм¹⁹.

У наступному році І. М. Бір продовжив вести активну акторську і режисерську діяльність у різних містах. У лютому 1928 р. він перебував уповноваженим з укладання договорів із приводу вистав у робочому театрі м. Рибінськ²⁰. З березня по травень того ж року в театрі м. Темрюк був керівником і актором. Із жовтня 1928 р. по березень 1929 р. І. М. Бір перебував у трупі Грозненського робочого театру під керівництвом режисера М. К. Теппера. У фонді № 34 міститься характеристика на актора, в ній, зокрема, зазначено: “Игорь Николаевич Бир проявил себя как культурный, способный актер, с громадным желанием исканий и экспериментов, что делает его желанным в каждом театре нового направления, который ставит себе разрешение формальных задач на хорошем театральном материале”. Із програми до першої річниці відкриття Грозненського робочого театру відомо, що І. М. Бір брав участь у виставі за п'єсою “Любов Ярова” відомого письменника та драматурга К. А. Тренева (1876–1945). За сюжетом, головна героїня – вчителька, допомагаючи підпільному революційному комітету, несподівано зустрічає свого чоловіка – поручика Ярового, котрого вважала загиблим під час Першої світової війни. У присвяченій подіям громадянської війни популярній на той час виставі “Любов Ярова” І. Бір зі-

Програма вечора-кабаре в якому приймав участь І. Бір (1925 р.).

тист²⁴.

Актор брав енергійну участь і в організаційно-методичній роботі, пов'язаній з функціонуванням театрів. Наприклад, у листопаді 1930 р. він перебував у бригаді обліку масової художньої роботи, присвяченій проведенню святкувань річниці Жовтневої революції при Московській міській раді²⁵. Тогочасні акторські колективи виїжджали і на “великие стройки” періоду індустріалізації СРСР у 1930-х рр. Однією з них було будівництво хімічного комбінату у м. Бобрики (нині Новомосковськ). У 1931 р. І. М. Бір працював художнім інспектором 5-го Державного інструктивного пересувного театру Центрального будинку самодіяльного мистецтва ім. Н. К. Крупської. У фонді № 34 містяться подяки від газети “Підмосковний гігант” та Загальнобудівничого комітету Бобриків-

грав роль Івана Колосова²¹.

Літній сезон 1928 р. (м. Новоросійськ) і період зима-літо 1928/1929 рр. (м. Грозний) І. М. Бір провів у колективі Ленінградського ансамблю драми і комедії під керівництвом режисера М. Г. Молотова. В характеристиці на актора зазначено, що в низці зіграних ним ролей І. М. Бір проявив себе як досвідчений актор “хорошего тона, чуткий, исполнительный и аккуратный работник”²².

Крім акторської діяльності (наприклад, участь у виїзній виставі “Ненависть” у ролі Джеймса Еллемана), з перебуванням у м. Грозний пов'язаний і інший напрямок творчості І. М. Біра, а саме – викладацька діяльність. Із жовтня 1928 р. по вересень 1929 р. він викладав у Грозненському театрі Робітничої молоді історію театру і постановку голосу²³.

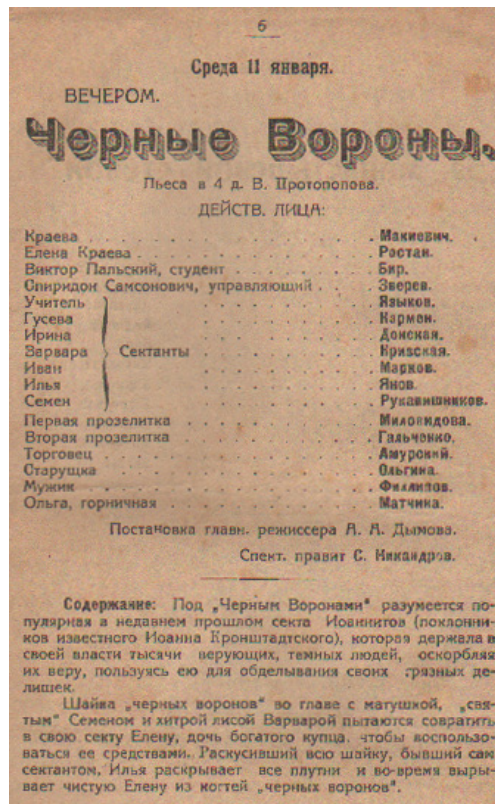
Зимовий сезон 1929–1930 рр. І. М. Бір провів у Москві. Відповідно до розрахункової книжки робітника мистецтва № 2 у цей період він знаходився на обліку біржі праці як драматичний ар-

ського будівництва з типовою для того часу стилістикою: “за художественное обслуживание рабочих подлинным пролетарским искусством, послужившим здоровой зарядкой для строительства”²⁶.

1933 р. відзначився важливою подією у театральному житті рідного міста Ігоря Біра. У Харкові відкрився Російський драматичний театр, який очолив режисер М. М. Синельніков (до того у 1910–1913-х рр. він тримав антрепризу в цьому ж місті)²⁷. Достеменно не відомо, в які саме роки І. М. Бір перебував у Харкові в трупі М. М. Синельнікова (1885–1939). Період початку 1930-х рр. не висвітлено жодним офіційним документом фонду № 34. Але, відомо, що з 1936 р. Ігор Бір знову продовжує свою творчу діяльність у Москві і стає артистом Державного експериментального театру²⁸.

Згортання нової економічної політики та “викорінювання приватного сектора з художнього виробництва”, яке поступово почалося у 1928 р. і остаточно оформилося за десять років у 1938 р., призвело до ліквідації всіх форм власності, крім державної, при театрах організуються художньо-політичні ради, театри переводять на систему державного п’ятирічного планування, для артистів (які звикли щорічно змінювати роботу, а у 1930-ті рр. таких було 35 %) скасована контрактна система²⁹.

Ті самі процеси відбувається у кіномистецтві. Характерною рисою радянського кінематографу 30-х років ХХ ст. стало висвітлення проблеми соціального характеру, тобто “показати сучасника у його розвитку та становленні”³⁰. Саме на середину 1930-х рр. припадає плідна робота І. М. Біра у кіно. Він знайомиться з видатним кінорежисером С. М. Ейзенштейном (1898–1948), працює у знімальній групі стрічок “Бежин луг” (1934), що присвячена Павлику Морозову, “Ферганський канал” (1939), яка розповідає про одну з найбільших іригаційних споруд СРСР та у героїчній кіноопері “Олександр Невський” (1938). У фільмі “Ферганський канал”, зйомки якого проходили в Казахстані,

З репертуару Державного показового театру РСФСР “13”.

І. М. Бір перебував на посаді режисера-методиста у театральному відділі Управління у справах мистецтв при Раді народних комісарів Казахської РСР³¹. Спогадам про “восемь счастливых лет” (мається на увазі співпраця з С. М. Ейзенштейном) присвячено нарис І. М. Біра “Сказ о великом мастере С. М. Эйзенштейне”, що міститься у фонді № 34 “Бір Ігор Миколайович (1898-?) актор, театральний діяч, режисер” разом зі світлинами та його особистим листуванням³².

Розглянутий період виявився досить неоднозначним для становлення і розвитку театру та кіноіндустрії у СРСР. У той час поруч зі сміливими експериментами і технічними нововведеннями існувала ідеологічна заангажованість та відверта бездарність режисерів. А внутрішня політика СРСР скорегувала згодом у потрібній владі соцреалістичний напрямок всі сфери творчої діяльності. Тим не менш талановиті люди прагнули до самоствердження, пошуку себе в улюбленій професії. Показова в цьому плані є постать актора і режисера Ігоря Миколайовича Біра як представника нового покоління діячів культури 20–30-х рр. ХХ ст.

¹ Культурная революция // Большая Российская энциклопедия – Т. 16. – М., 2010.

² Социалистическая культура // Энциклопедический словарь. – Т. 3. – М., 1953. – С. 270.

³ *Ігор Миколайович Бір* (1898–1970-ті) – народ. у Харкові. Відомий представник мистецької інтелігенції Харкова, актор театру і кіно, режисер, У 1950–1960-ті рр. працював у Харкові головою товариства любителів кіно, допомагав аматорським кіностудіям, був лектором з історії кіномистецтва. Автор статті отримала відповідь від відділу державної реєстрації актів цивільного стану у м. Харків щодо відсутності актового запису про смерть І. М. Біра у період 1970–1983 рр.; *Миславский В. Н.* Харьков кинематографический : [фильмо-биограф. справ.]. – Х. : Харьк. част. музей гор. усадьбы, 2007. – С. 25.

⁴ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 110, 112, 113.

⁵ *Дадамян Г.* Театр одного продюсера // Отечественные записки. – 2005. – № 4 (25). Режим доступу [<http://www.strana-oz.ru/2005/4/teatr-odnogo-prodyusera>].

⁶ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 20, 114, 126.

⁷ *Зверева Н. А., Ливнев Д. Г.* Словарь театральных терминов. – Москва: ГИТИС, 2007. – С. 4.

⁸ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 128; Там само, спр. 15, арк. 4 зв.

⁹ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 15, арк. 22, 30, 31.

¹⁰ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 15, арк. 117.

¹¹ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 129; Там само, спр. 15, арк. 25.

¹² ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 119, 131, 133.

¹³ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 118.

¹⁴ *Миславский В. Н.* Харьков кинематографический : [фильмо-биограф. справ.]. – Х. : Харьк. част. музей гор. усадьбы, 2007. – С. 25; Кіно (1925–1933) сист. покажч. змісту журн. / авт.-упоряд.: Н. Козакова, Р. Росляк. – М-во культури України, Держ. закл. “Нац. парлам. б-ка України”. – К., 2011. – С. 6;

ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 135; режим доступу [<http://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/14805/annot/>].

¹⁵ *Самойленко Т.* Особливості становлення та розвитку українського радянського кінематографу (1920–1930-ті рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 255–259.

¹⁶ *Ильф И., Петров Е.* Полное собрание сочинений в одном томе. – М.: Альфа-книга, 2010. – 1280 с.

¹⁷ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 45, 47.

¹⁸ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 124; *Нежный И.* Былое перед глазами. – М., 1963. – С. 173–199.

¹⁹ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 5 зв.

²⁰ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 122.

²¹ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 71, 121, 142; Там само, спр. 15, арк. 29.

²² ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 141.

²³ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 123, Там само, спр. 15, арк. 26.

²⁴ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 27 зв., 28 зв., 29 зв., 30 зв.

²⁵ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 140.

²⁶ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 143; Там само, спр. 12, арк. 1.

²⁷ *Юренева В.* Записки актрисы. – М.–Л., 1946.; *Слонова Н. Н. Н. Синельников.* – М., 1956; *Миславский В. Н.* Харьков кинематографический : [фильмо-биограф. справ.]. – Х. : Харьк. част. музей гор. усадьбы, 2007. – С. 25.

²⁸ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 125.

²⁹ *Дадамян Г.* Театр одного продюсера // Отечественные записки. – 2005. – № 4 (25). Режим доступу [<http://www.strana-oz.ru/2005/4/teatr-odnogo-prodyusera/>].

³⁰ *Самойленко Т.* Особливості становлення та розвитку українського радянського кінематографу (1920–1930-ті рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 255–259.

³¹ *Миславский В. Н.* Харьков кинематографический : [фильмо-биограф. справ.]. – Х. : Харьк. част. музей гор. усадьбы, 2007. – С. 25; ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 139.

³² ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 2, арк. 17.

Представлена біографічна інформація об українському актері і режиссері І. Н. Бире, котра розкриває етапи його творчого шляху в 1920–1930-е гг. В статті використані документи з фонду особистого походження № 34 “Бир Ігорь Николаевич (1898–?). Актер, театральний діяч, режиссер”, який знаходиться в Центральному державному архіві зарубіжної українки.

Ключевые слова: Ігорь Николаевич Бир; актер; режиссер; кинематограф; театр.

The article presents the biographical information about the Ukrainian actor and filmmaker I. M. Bir, that reveals the stages of his career in the 1920–1930-ies. The author uses the documents of personal fond № 34 “Bir Ihor Mykolayovych (1898–?) – actor, theatre activist, filmmaker”, located in the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainica.

Key words: Ihor Mykolayovych Bir; the actor; the filmmaker; the Cinema; the Theatre.